

A CIVILIZÁCIÓ VÁLSÁGA ÉS A HUMANIZMUS

(OROSZORSZÁG, MOSZKVA, OROSZ TUDOMÁNYOS AKADÉMIA, 1992. JÚNIUS 18.)

Köszönöm a moszkvai Tudományos Akadémiának, a Humanista Kezdeményezések Klubjának, a kultúra itt jelen lévő képviselőinek, írásaim kiadóinak, a fordítóknak és a barátaimnak, hogy meghívtak, hogy előadást tartsak. Köszönöm a média jelenlétét, és természetesen mindnyájuknak, hogy eljöttek.

Bizonyára megbocsátják a fordítás tényéből adódó nehézségeket, és megértik, hogy ezek miatt kénytelen vagyok lerövidíteni a mondandómat, és tömören összegezni néhány gondolatot. Mai témánk, *A civilizáció válsága és a Humanizmus*, megkívánja, hogy mindenekelőtt tisztázzuk a „civilizáció” fogalmát.

Sokat írtak és vitáztak már erről a szóról. Már a történelemfilozófia kezdete óta úgy értelmezik a különböző civilizációkat, mint egyfajta történelmi entitásokat, melyeknek megvan a maguk folyamata, fejlődése és sorsa. Ez az entitás, a civilizáció, úgy jelenik meg, mint az emberi viselkedések egy szférája vagy tartománya, amely lehetővé teszi, hogy a népeket bizonyos termelési módokkal, bizonyos társadalmi kapcsolatokkal, bizonyos jogi formákkal és bizonyos értékrenddel azonosítsuk. Általában nem azonosítják a „nép” vagy a „nemzet” fogalmát a civilizációéval, mert ez utóbbi az említett közös szférán belül magában foglal számos népet és nemzetet, túllépve a földrajzi határaikon. Hagyományosan a civilizációkat földrajzilag behatárolt „kulturális terekhez” kötötték, és olyan képességet is tulajdonítottak nekik, hogy kölcsönösen befolyásolni tudják egymást a többé-kevésbé szomszédos civilizációkkal.

Amikor az „egyiptomi” vagy a „görög” civilizációról beszélnek, akkor az előbbieken felvázolt emberi viselkedések tartományaira utalnak, és nem arra gondolnak, hogy egy olyan többé-kevésbé központosító, mesterséges felépítmény, mint az állam lenne a döntő tényező ezeknek a szféráknak a kialakulásában. Az, hogy a makedónok vagy a spártaiak a hellén kultúra részei voltak, de nem voltak tagjai a városállamok szövetségének, sőt még harcoltak is egymás ellen, mutatja, hogy nem az állam a lényeges ebben a meghatározásban. Mindenesetre a népcsoportok bizonyos területeken történő letelepedése miatt beszélhetünk „mezopotámiai” civilizációról, „Nílus-völgyi” civilizációról, vagy különböző „szigetlakó” civilizációkról. Az ilyen típusú osztályozásban természetesen benne rejlik egy felfogás, mely szerint minden civilizációt földrajzi tényezők határoznak meg; hasonlóképpen, amikor a „bor, a tej és a méz” civilizációjáról vagy a „kukorica” civilizációjáról beszélnek, élelemforrásokra helyezik a hangsúlyt; illetve az „újkőkori” civilizáció estében az elnevezés alapja a kulturális fejlettségi szint, melyet az eszközkészítés és a technológia határoz meg.

Ám az osztályozásra irányuló erőfeszítésnél sokkal fontosabb az a munka, amit Vico óta végeznek annak érdekében, hogy megpróbálják megérteni, milyen szakaszokon halad át egy civilizáció, hogyan

fejlődik és hová tart. Kezdve az emberi események e „corsi e ricorsi” (történekek és újratörténekek) elméletétől, melyet a nápolyi zseni alkotott meg (és mely a történelmi fejlődés formájának általános fogalmán, axiómák együttesén és egy filológiai módszeren alapul), Toynbee historiológiájáig (amely a kihívás-válasz koncepcióra épül, melyet Pavlov fiziológiai tanulmányai már előrevetítettek), sok olyan írás született, mely próbálta e többé-kevésbé zavaros elképzeléseket tudománnyá formálni. Természetesen ezeket az erőfeszítéseket több-kevesebb siker koronázta. Comte egy törvényszerűségről beszélt, mely szerint minden civilizáció egy hősies és teológiai szakaszból halad egy metafizikai állapot felé, végül elérkezik az észszerűség, bőség és igazság pozitív pillanatához. Hegel úgy beszélt a civilizációról, mint az Abszolút Szellem dialektikus fejlődési szakaszainak megnyilvánulásáról, Spengler pedig úgy mutatja be a civilizációkat, mint életpálya prototípusokat, mint olyan entitásokat, melyek a születés, a fiatalkor, az érett kor és a halál biológiai szakaszait követik.

Sok kutató és filozófus fektetett rengeteg munkát abba, hogy megértse, hogyan működnek a civilizációk és mi a sorsuk, ám közülük sokan nem mélyültek el kellőképpen annak az elsődleges ténynek a felismerésében, hogy kérdéseik és válaszaik abból a kulturális tájból és történelmi pillanatból erednek, amelyben élnek. Ha ma új választ szeretnénk találni a civilizáció témájára, már nem hagyhatnánk figyelmen kívül, hogy milyen nehézséget (vagy könnyebbséget) jelent ezen a téren az a kulturális táj, amelyben formálódtunk, és az a történelmi pillanat, amelyben élünk. Ma, ha meg akarjuk érteni a civilizációk alakulását, meg kell kérdeznünk magunkat a saját életünk körülményeiről, és ezzel emberivé tesszük azt a történelmi folyamatot, amelyről elmélkedünk. Ezt nem úgy tennénk, hogy kívülről értelmeznénk az emberi lény által előidézett történekeket, ahogyan a történelemkönyvek teszik, hanem az emberi élet értelmet adó és történelmi szerkezetéből kiindulva értenénk meg, hogy mi történik abban a helyzetben, amelyben élünk. Ennek a megközelítésnek köszönhetően észrevehetjük, hogy milyen korlátokba ütközünk bizonyos kérdések és válaszok megfogalmazásakor, mivel maga a pillanat, amelyben élünk, akadályozza, hogy áttörjünk a kulturális előfeltevéseink és hiedelmeink jelentette határon, és pontosan ezen hiedelmeinken való áttörés és korábban lehetetlennek tartott történekek megjelenése teszi lehetővé, hogy továbbhaladjunk a civilizáció egy új pillanatában.

Mindenki érti, hogy arról a kritikus válsághelyzetről beszélünk, amelyben élünk, vagyis azon hitekkel és kulturális előfeltevésekkel való szakítás pillanatáról, amelyek között formálódtunk. Ha ebből a szempontból akarjuk jellemezni a krízist, akkor a következő négy, ránk közvetlen hatással bíró jelenségre kell összpontosítanunk:

1. Gyors változás megy végbe a világban, melyet a technológiai forradalom hajt, és amely összeütközik a meglévő struktúrákkal, valamint a társadalmak és egyének szokásaival.
2. A technológiai felgyorsulás és a társadalom a változásokhoz történő lassú alkalmazkodása közötti fáziseltolódás minden területen mélyülő krízist okoz, és semmi okunk azt feltételezni, hogy ez a folyamat meg fog állni, épp

ellenkezőleg, fokozódni fog. 3. Az események váratlan alakulása miatt lehetetlen előre látni, hogy milyen irányba tartanak majd a dolgok, a körülöttünk élő emberek és végső soron a saját életünk. Valójában nem a változás maga az, ami aggaszt minket, hanem a változás okozta kiszámíthatatlanság.

4. Sok minden, amit gondoltunk és hittünk, már nem hasznos a számunkra, de megoldásokat sem látunk, sem a társadalmak, sem az intézmények, sem az egyének részéről, akik ugyanazoktól a problémáktól szenvednek. Egyrészt szükségünk van viszonyítási pontokra, másrészt a hagyományos viszonyítási pontokat fojtogatónak és elavultnak érezzük.

Én úgy látom, hogy a bolygónak ebben a térségében zajlik – intenzívebben, mint bárhol máshol – a történelmi változás feltételeinek legfélelmetesebb ütemben történő kialakulása; zűrzavaros és fájdalmas felgyorsulás, amelyben érlelődik a civilizáció új pillanata. Ma itt senki sem tudja, mi lesz holnap, de a világ más tájain naivan azt feltételezik, hogy a civilizáció a kiszámítható növekedés irányába halad, a már fennálló társadalmi és gazdasági modell keretein belül. Természetesen a dolgok ilyen látásmódja inkább egy lelkiállapot, egyfajta ábrándozás, mint tényekkel alátámasztott álláspont, mert ha kicsit is tanulmányozzuk az eseményeket, arra a következtetésre jutunk, hogy a világ – amennyiben globálisan vizsgáljuk, nem pedig skizofrén módon keletre és nyugatra felosztva – növekvő instabilitás felé halad. Ha figyelmünket kizárólag egyfajta államra, egyfajta közigazgatásra vagy egyfajta gazdaságra összpontosítjuk azért, hogy értelmezzük az események alakulását, ez intellektuális rövidlátásról tanúskodik, és leleplezi a kulturális kialakulásunk alapját képező hiedelmeket. Egyrésztől felismerhetjük, hogy az a társadalmi és történelmi táj, amelyben élünk, drasztikusan megváltozott ahhoz képest, amiben néhány évvel ezelőtt éltünk, másrésztől az új helyzetek elemzéséhez használt eszközeink még a régi tájnak felelnek meg. Azonban a nehézségek még ennél is nagyobbak, mert egy olyan érzékenységre támaszkodunk, mely egy másik korszakban alakult ki, és nem az események ütemében változik. Bizonyosan ez az oka annak, hogy a világon mindenütt egyre nagyobb a távolság a gazdasági, a politikai, a művészeti stb. hatalmat gyakorlók és az új generációk között, akiknek más elképzeléseik vannak arról, hogy milyen szerepet kellene betölteniük az intézményeknek és a vezetőknek.

Azt hiszem, itt az ideje kimondani valamit, ami a régi érzékenység számára botránnyosan hangozhat, tudniillik: az új nemzedékek számára nem központi kérdés a gazdasági vagy társadalmi modell, amiről a véleményformálók nap mint nap vitatkoznak, inkább azt várják, hogy az intézmények és a vezetők ne jelentsenek még egy újabb terhet ebben a bonyolult világban. Egyfelől új alternatívát várnak, mert a létező modelleket elavultnak látják, másfelől nem hajlandók követni olyan vezetőket és javaslatokat, amelyek nem felelnek meg az érzékenységüknek. Ezt sokan a legfiatalabbak felelőtlenségének tartják, de én most nem felelősségről beszélek, hanem egyfajta érzékenységről, amit komolyan figyelembe kell venni. Ez nem olyan probléma, ami megoldható közvéleménykutatással vagy

kérdőívekkel, hogy megtudjuk, milyen új módon lehet a társadalmat manipulálni; itt a konkrét emberi lény fontosságának általános elismeréséről van szó, azé az emberi lényé, akire eddig elméletben hivatkoztak, ám akit a gyakorlatban elárultak.

Az eddig elmondottakra bizonyára az lesz a válasz, hogy ebben a válságban az emberek konkrét megoldásokat akarnak, de kijelenthetem, hogy egy dolog a konkrét megoldás, és egészen más a konkrét megoldások ígérete. Ma az a konkrétum, hogy az emberek már nem hisznek az ígéretekben, és ez a pszichoszociális valóság sokkal fontosabb az olyan megoldások ígérétnél, melyekről ösztönösen tudják, hogy a gyakorlatban sohasem fognak megvalósulni. Szintén veszélyes a hitelesség válsága, mert védtelenül kiszolgáltat bennünket a demagógiának, és bármely, az emberek legmélyebb érzelmeit felkorbácsoló, azonnali megoldásokat kínáló, alkalmi vezető karizmájának. Ezt, hiába ismétlem sokszor, nehéz belátni, mivel akadályt jelent a kialakulási tájunk, melyre az jellemző, hogy nem tudunk különbséget tenni a tények és a tényeket említő szavak között.

Ahhoz a ponthoz érkeztünk, ahol egyértelművé válik annak szükségessége, hogy egyszer és mindenkorra feltegyük a kérdést, vajon megfelelő tekintetet alkalmazunk-e ahhoz, hogy megértsük ezeket a problémákat. Nincs semmi rendkívüli abban, amiről most beszélek, hiszen más területek tudósai évekkal ezelőtt felhagytak azzal a meggyőződéssel, hogy magát a valóságot figyelik meg, és helyette azzal foglalkoznak, hogy megértsék, miként avatkozik be a megfigyelés maga a tanulmányozott jelenségbe. A saját szavainkkal kifejezve ez azt jelenti, hogy a megfigyelő olyan elemeket iktat be a saját tájából a vizsgálandó jelenségbe, amelyek ott nem léteznek, és már a vizsgálandó területre irányuló tekintet is annak egy bizonyos részére vetül, így előfordulhat, hogy olyan kérdésekre fordítjuk a figyelmünket, melyek nem fontosak. Ez a dolog még súlyosabbá válik, amikor a politikai álláspontok igazolásakor azt állítják, hogy mindent az emberek figyelembevételével tesznek. De ez nem igaz, mert a kiindulópontjuk nem az emberi lény, hanem más tényezők, és ez az embereket másodlagossá teszi.

Semmiképpen sem gondolják azt, hogy kizárólag az emberi élet struktúrájának megértése által lehet pontos és teljes képet alkotni az eseményekről és a civilizáció sorsáról, így beláthatjuk, hogy az emberi élet témájáról inkább csak beszélnek, de a valóságban nem veszik figyelembe, mivel azt feltételezik, hogy az emberek élete nem a történések előidézője, hanem makrogazdasági, etnikai, vallási vagy földrajzi erők hatásának az elszenvedője; mert azt feltételezik, hogy az emberektől objektíve munkát és társadalmi fegyelmet, szubjektíve pedig hiszékenységet és engedelmességet kell megkövetelni.

Miután észrevételeket tettünk a civilizáció jelenségeinek megfigyelésmódjával kapcsolatban, tekintettel a kialakulási tájunkra, a hiteinkre és értékrendünkre, helyénvaló, hogy visszatérjünk központi témánkhoz.

A jelenlegi válság nem különálló civilizációkra vonatkozik, mint más időkben, amikor ezek az egységek kapcsolatba léphettek egymással, figyelmen kívül hagyhattak vagy szabályozhattak bizonyos

tényezőket. Ebben a növekvő mondializációs folyamatban, amelyet tapasztalunk, az eseményeket globális és strukturális dinamikájukban kell értelmeznünk. Ugyanakkor azt látjuk, hogy minden szétesik: a nemzetállamot a lokalizmus alulról, illetve a regionalizáció és a mondializáció felülről jövő csapásai gyengítik; az emberek, a kulturális kódok, a nyelvek és a javak egy fantasztikus bábeli zűrzavarban keverednek; a központosított vállalatok válságba kerülnek, mivel a gyakorlatban nem tudnak annyira rugalmassá válni, mint kellene; a generációk közötti szakadék egyre nő, mintha ugyanabban a pillanatban és egy helyen léteznének különböző szubkultúrák, melyeket a múltjuk és a jövőre vonatkozó terveik elválasztanak egymástól; a családtagok, a munkatársak, a politikai, a szakszervezeti és a társadalmi szervezetek széttartó, bomlasztó erők hatását tapasztalják; e forgószelel által elsodort ideológiák nem tudnak sem megfelelő válaszokat adni, sem emberi közösségeket koherens cselekvésre inspirálni; a régi szolidaritás eltűnik az egyre inkább felbomló társadalmi szövetben, és végül az egyének, akiknek ma több ember és több kommunikációs csatorna van jelen a hétköznapi tájában, mint valaha, másoktól elzárta, elszigeteltnek érzik magukat. Mindaz, amiről eddig szó volt, rámutat arra, hogy még ezek a strukturálatlan és paradox események is ugyanarra a globális és strukturális folyamatra vezethetők vissza, és ha a régi ideológiák nem tudnak reagálni ezekre a jelenségekre, az azért van, mert ők is a letűnő világ részei. Mégis sokan azt gondolják, hogy ezek az események az eszmék, a történelem, a konfliktusok és az emberi fejlődés végét jelzik. A magunk részéről mindezt „válságnak” nevezzük, de távol áll tőlünk, hogy ezt a válságot végső hanyatlásnak tekintsük, mert azt látjuk, hogy a korábbi formák úgy foszlanak le az emberi lényről, mint a kinőtt ruha. Ezek az események, amelyek bizonyos helyeken gyorsabban kezdtek kialakulni, mint máshol, hamarosan a bolygó minden pontján bekövetkeznek, és azokon a helyeken, ahol mindmáig fennmaradt egy indokolatlan diadaléret, olyan jelenségeket fogunk látni, amelyeket a köznyelv „hihetetlennek” nevez majd. Egy olyan bolygóméretű civilizáció felé haladunk, mely új szerveződési formát és új értékrendet alakít ki, és elkerülhetetlen, hogy ez korunk legfontosabb kérdéséből kiindulva történjen: akarunk-e élni, és ha igen, milyen körülmények között. Az átmenetileg hatalmon lévő, kapzsi kisebbség tervei bizonyára nem veszik majd számításba ezt a kérdést, mely minden kicsi, elszigetelt és tehetetlen emberi lényre érvényes, helyette a makrotársadalmi tényezőket tekintik majd döntőnek. Mivel azonban figyelmen kívül hagyják a tényleges, ma élő emberi lény szükségleteit, meg fognak lepődni, egyes esetekben a társadalmi reményvesztettségtől, máskor az erőszakos zavargásoktól és általában a különböző kábítószeres fogyasztása, a neurózis és az öngyilkosság formájában történő mindennapos meneküléstől. Végeredményben az ilyen embertelen tervek a megvalósítás során zátonyra futnak, mert a világ lakosságának 20 százaléka nem fogja tudni hosszú időn keresztül fenntartani azt a növekvő távolságot, mely elválasztja az emberek 80 százalékától, akik számára a minimális életkörülmények sem biztosítottak. Mint azt mindannyian tudjuk, ezek a szindrómák nem tűnnek el pusztán a pszichológusok, a gyógyszerek, a sport és a közvélemény-formálók javaslatainak

hatására. Sem a nagyhatalmú média, sem a nyilvános megaláztatások nem győznek majd meg minket arról, hogy hangyák vagy pusztán statisztikai adatok vagyunk, azt viszont eléri, hogy fokozódjon az abszurditás és az élet értelmetlenségének érzése.

Azt hiszem, hogy a civilizáció ma tapasztalt válságában van számos pozitív tényező, amelyeket ki kell használni, ahogyan a technológia adta lehetőségeket is, feltéve, hogy az egészségügy, az oktatás és az életkörülmények javításához járulnak hozzá. Elutasítjuk azonban, ha a technológiát rombolásra használják, mert azzal eltérítik a céltól, amely életre hívta. Az események pozitívan járulnak hozzá mindannak az átfogó felülvizsgálatához, amiben máig hittünk, hogy az emberi történelmet más szempontból értékeljük, hogy terveinket más jövőkép felé irányítsuk, hogy egymásra újfajta könyörületességgel és toleranciával tekintsünk. Akkor egy új humanizmus fog utat törni magának a történelem e labirintusában, amelyben az emberi lény oly sokszor hitt a saját megsemmisülésében.

A jelenlegi válság a bolygó minden pontjára kiterjed, és nem csak a Független Államok Közösségében vagy Moszkvában vert gyökeret, ahol a maga idején a legszembetűnőbb módon jelentkezett. Az a világméretű civilizáció, mely ma kialakulóban van nem hagyhatja figyelmen kívül e nagyszerű nép kezdeményezéseit, mert mindannyiunk jövője függ attól, hogy itt milyen megoldásokat találnak a problémákra, hiszen mindenki része ennek a világméretű civilizációnak.

Beszéltünk a civilizáció fogalmáról és arról, hogy mi az, amit világméretűvé váló civilizációnak nevezünk. Érintettük továbbá a válság témáját, illetve a hitekét, amelyekre a jelen pillanat értelmezésekor támaszkodunk. A „humanizmus” fogalmával kapcsolatosan, mely az előadás címében is szerepel, csupán néhány témára szeretnék rámutatni. Először is nem a történelmi humanizmusról, nem az irodalmi és művészeti irányzatról beszélünk, amely a reneszánsz hajtóereje volt, és amely szakított a középkor hosszú éjszakájának obskurantizmusával. A történelmi humanizmusnak megvan a pontos leírása, és magunkat a folytatónak tekintjük, annak ellenére, hogy egyes felekezetek hamisan titulálják magukat „humanistának”... Nem nevezhető humanizmusnak az, ami bármilyen értéket az emberi lény fölé helyez. Ki kell emelnem továbbá, hogy a humanizmus a világgal, az értékekkel, a társadalommal, a politikával, a művészettel és a történelemmel kapcsolatos magyarázatait az emberi lényről alkotott felfogásából vezeti le. Éppen e struktúra megértése teszi világossá ezt a megközelítést. Nem lehet másképp: nem lehet eljutni az emberi lényhez, ha nem az emberi lényből indulunk ki. Ma nem indulhatunk ki az anyagról, a szellemről vagy az Istenről alkotott elméletekből... Az emberi élet szerkezetéből, a rá jellemző szabadságból, szándékosságból kell kiindulni, és logikusan semmilyen determinizmus vagy naturalizmus nem válhat humanizmussá, mert ezek alapfeltételezései mellékessé teszik az emberi lényt.

A ma humanizmusa az embert úgy határozza meg, mint „a történelmi lényt, amelynek társadalmi cselekvési módja átalakítja saját természetét”. Ebben találjuk meg azokat az elemeket, amelyek megfelelően kidolgozva alátámaszthatnak egy olyan elméletet és gyakorlatot, amely választ ad a

jelenlegi vészhelyzetre. Ha részletesebben kifejtenénk ezt a meghatározást, az túl messzire vezetne, és ehhez nem áll rendelkezésünkre elegendő idő.

Magától értetődik, hogy a civilizáció és a válság fenti rövid leírása az emberi létezés struktúrájának figyelembevételéből indul ki, és így pontosan megfelel a kortárs humanizmus egy adott témával kapcsolatos megközelítésének. A „civilizáció válsága” és a „humanizmus” kifejezések szorosan összekapcsolódnak, amikor egy olyan jövőképet vázolunk fel, amely hozzájárulhat néhány jelenlegi nehézség leküzdéséhez. Még ha nem is jellemezzük mélyebben, világos, hogy a humanizmus témáját úgy tekintjük, mint elképzelések összességét, gyakorlati tennivalókat, véleményirányzatot, illetve mint lehetséges szerveződést, amelynek célja a társadalmi és a személyes átalakulás, és amely befogad sajátos politikai és kulturális csoportokat úgy, hogy miközben célkitűzéseik egy irányba mutatnak, megmaradnak a változás különböző erőinek. A változás és a decentralizáció e pillanatában, pontosan akkor, amikor felhangzik egy jajkiáltás a valódi sokféleség elismeréséért, nem lenne jó szolgálatot, ha valaki arra érezné magát hivatottnak, hogy egy meghatározott tendenciát tegyen egyeduralmukodóvá és egyetemessé.

Végezetül szeretném egy nagyon személyes megjegyzéssel zárni. Ezekben a napokban lehetőségem volt részt venni találkozókön és szemináriumokon a kulturális élet képviselőivel, tudósokkal és akadémikusokkal. Több esetben a pesszimizmus légkörére figyeltem fel, amikor a jövőnkkel kapcsolatos elképzelésekről folytattunk eszmecserét. Ezen alkalmakkor nem éreztem kísértést, hogy naiv lelkesedésnek adjak hangot, vagy hogy kinyilvánítsam hitemet egy fényes jövőben. Ebben a pillanatban mégis azt hiszem, erőfeszítést kell tennünk annak érdekében, hogy felülkerekedjünk a csüggedésen, emlékezve más súlyos válságok pillanataira, amelyeket már átélt és legyőzött az emberi faj. Ezzel összefüggésben szeretném felidézni azokat a szavakat, melyekkel mélyen egyetérték, és amelyek már a görög tragédia kezdetén is ott visszhangoznak: „Az emberi lény minden látszólag kiúttalan ösvényről talált kiutat”.

Mára ennyi. Köszönöm szépen.